

Аналіз корупційної поведінки підприємницьких структур

Стаття присвячена теоретичним, методичним і практичним питанням створення системи інформаційної безпеки шляхом формування ефективного механізму запобігання проявам корупції в економіці України із застосуванням положень кібернетики.

Ключові слова: корупція, підприємницька структура, інституційна пастка, м'які правові обмеження.

Анализ коррупционного поведения предпринимательских структур

Статья посвящена теоретическим, методическим и практическим вопросам создания системы информационной безопасности путем формирования эффективного механизма предотвращения проявлений коррупции в экономике Украины с использованием положений кибернетики.

Ключевые слова: коррупция, предпринимательская структура, институциональная ловушка, мягкие правовые ограничения.

Providing of information security by analyzing the corrupt behavior of economic entities

This article is devoted to the theoretical, methodological and practical issues of the creation of the information security system through the formation of the effective mechanism for preventing corruption in Ukraine's economy using the provisions of cybernetics.

Keywords: information security, corruption, provisions of cybernetics, «institutional trap».

Постановка проблеми. Останнім часом питання економічної безпеки (ЕБ), зокрема підприємницьких структур набувають особливу значущість і актуальність. Саме вона стає основою національної, економічної, політичної і соціальної стійкості. Хоча питанням економічної безпеки приділяється значна увага з боку науковців, державних службовців, управлінців, все ж не до кінця розроблена система державного регулювання ЕБ, особливо з точки зору виявлення конкретних загроз у вигляді наявності корупції та визначення шляхів її ліквідації. Нажаль по корупції Україна знаходиться у лідируючій групі країн світу. Це призводить до невдоволення більшості громадян України і в цих умовах всі політичні сили спекулюють на лозунгах боротьби з корупцією, оскільки відсутнє системне бачення вирішення цієї проблеми. У суспільстві пов'язують прояви цієї проблеми із становленням ринкової економіки в Україні. Вважається, що саме впровадження механізмів її реалізації призвело, до появи численних проявів корупційної поведінки учасників економічних відношень, а для вирішення проблеми достатньо лише «закрутити гайки». При цьому практично всі Уряди та Президенти України відзначилися прийняттям жорстких програм боротьби з корупцією, але практичний результат був скоріше зворотнім. Все це обумовлює необхідність поновому поглянути на інституційні процеси України,

зокрема із застосуванням положень кібернетики, як науки для якої системний підхід є базовим.

Аналіз досліджень та публікацій. Два основних і цілком консенсусних переконання лежать в основі сформованого в Україні на даний момент політичного й соціального порядку. Перше складається у визнанні суспільством широкого поширення корупції у всіх сферах державного й економічного життя й констатації надзвичайно низької якості існуючих інститутів (насамперед – правових). Це переконання характерно для людей різних політичних поглядів і соціального положення. Друге переконання, настільки ж поширене, складається властиво в тому, що змінити цей порядок у силу різних причин практично неможливо, не дивлячись на проголошення лозунгів боротьби з корупцією. Інакше кажучи, визнання жалюгідного положення справ у сфері державного регулювання не супроводжується попитом на діючі кроки по його поліпшенню. Така ситуація зовсім не є непоясненим парадоксом; економісти називають її інституційною пасткою. Погані інститути приносять значні збитки економіці й незручності людям, але в масі своїй суспільство зуміло до них адаптуватися; більше того, частина суспільства навчилася витягати відносні переваги з функціонування поганих інститутів, інша – має сумніви у своїй конкурентоспроможності в інших, незнайомих умовах. У такій ситуації витрати на реформування інститутів

починають виглядати для суспільства занадто значними, а вигоди – неочевидними, що й визначає вибір на користь збереження сформованого порядку, незважаючи на його усвідомлювану ущербність.

Багато хто з практиків та науковців країни приділяють питанню боротьби з корупцією велику увагу, але праця фундаментального характеру, що містять ґрунтовний аналіз причин появи корупційної поведінки і, спираючись на зарубіжний досвід, пропонують дієві пропозиції щодо подолання цих явищ, дуже мало. Такими дослідниками є Гайдуцький О., Коуз Р., Куликов Л., Пасхавер О., Сатаров Г., Синенко О., Ясин Е., автор даної статті у ряді попередніх публікацій і досліджень та інші. Проте в дослідженнях вітчизняних науковців для аналізу проблеми проявів корупційної поведінки не залучалися такі положення кібернетики як системний підхід та зворотній зв'язок.

Мета статті. В цій статті робиться спроба розглянути процес появи корупційної поведінки з кібернетичної точки зору, оскільки з одного боку «кібернетика» перекладається з латині як «управління», а кібернетика, як наука, є фундаментальною наукою, яка вивчає системи спираючись на два основоположні моменти: цілеспрямованість та зворотній зв'язок. Як ми вже відзначали, українське суспільство знаходиться у інституційній пастці і ми спробуємо описати механізм цієї пастки і охарактеризувати особливості того порядку, що сформувався, і тепер підтримується у рівновазі у часі.

Виклад основного матеріалу. Цей специфічний порядок ми пропонуємо іменувати режимом м'яких правових обмежень. Сам термін є свідомою калькою з відомого терміна Яноша Корнаї «м'які бюджетні обмеження», який використано ним для опису фундаментальних особливостей соціалістичної економіки. М'які бюджетні обмеження, на думку Я. Корнаї, складають фундаментальний дефект планової державної економіки, який відображає, що підприємство не несе економічної відповідальності за результати своєї діяльності, користуючись можливістю покривати зростаючі витрати з державного бюджету.

Концепція Я. Корнаї, як відомо, зіграла важливу роль у формуванні уявлень про шляхи й обмеження реформування соціалістичної економіки, що склалася наприкінці 1980-х років. З неї випливала неминучість циклу «лібералізація – стабілізація – приватизація», що і повинна була забезпечити перехід від режиму м'яких бюджетних обмежень до режиму жорстких обмежень і виглядала як формула «запуску» капіталізму в недавніх соціалістичних країнах. Використовуючи термін, який побудований на аналогії з терміном Я. Корнаї, ми бажали підкреслити, що проблеми, про які мова йде, у відомому значенні є послідовними стосов-

но тих, які зважувалися на минулому витку реформування одержавленої економіки.

Узагальнюючи історичний досвід багатьох країн російської дослідник Л. Куликов виділяє чотири основних типи капіталізму: Початковий капіталізм, Бюрократичний капіталізм, Олігархічний капіталізм та Демократичний капіталізм, кожен з них визначається певними ознаками стану суспільства, але слід зазначити, що кожен тип формалізує певний рівень розвитку суспільства і кожен рівень повинен бути послідовно пройдений на шляху до демократичного капіталізму [2].

На кожному з етапів розвитку капіталізму завдання державного управління мають свої особливості і тому дуже важливим є позиціонування сучасного стану розвитку економіки України, виходячи з якого і повинна формуватися відповідна програма дій. Враховуючи наявні ознаки українського суспільства можна вважати, що наша держава знаходиться на переході від бюрократичного капіталізму до олігархічного, але поки що на боці бюрократичного капіталізму. Визначення критеріїв для позиціонування етапу розвитку суспільства є питанням надзвичайно актуальним.

У цілому, режим м'яких правових обмежень – це такий режим, де правила (писане право) існують не стільки для того, щоб їх дотримувалися, скільки для того, щоб вони порушувалися; у всякому разі такі порушення носять систематичний характер. Невірно було б сказати, що в такій системі правила не працюють; вони саме працюють, але працюють специфічним способом.

У цій системі порушення правил носить (повторимо це) систематичний характер, але відбувається за визначеними правилами. Тобто тут існують неформальні правила порушення правил формальних, і це кардинально відрізняє описуваний режим від тих ситуацій, коли правила не дотримуються в силу слабкості інститутів примусу, як наприклад, це було в Росії в першій половині 1990-х років. При режимі м'яких правових обмежень держава не відчуває дефіциту в коштах примусу, а той факт, що правила порушуються в цій системі за визначеними правилами, дозволяє розглядати її як специфічну форму порядку (стійкого стану), що може навіть у свідомості суспільства як суспільне благо бути протипоставленим нерегульованому, хаотичному порушенню правил.

Писані правила створюються в цій системі для того, щоб їх можна було й мало сенс порушувати. Тобто вони створюються так, що важко дотримуватися цих правил і є істотною витратою, у той час як можливість не дотримуватися правил дає значні конкурентні переваги. Іншими словами, правила в цій системі створюються так, щоб стимулювати їхнє порушення. У підсумку все життя описуваного соціуму будується як постійний торг, що ведуть його члени навколо ін-

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ТА ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

дивідуальних прав на порушення визначених правил, якесь порушення здатне забезпечити їм ті або інші зручності й переваги. Держава в особі бюрократичної машини виступає як своєрідний магазин, що видає такі індивідуальні права на порушення правил.

У кожного рівня влади є право видавати дозвіл на порушення визначених правил, і зрозуміло, щоб видавати такі дозволи він повинен мати повноваження, щоб карати їхнє несанкціоноване порушення. Це важлива відмінність у цілепокладанні бюрократії, яке необхідно підкреслити: уповноважений бюрократичний орган не стежить за дотриманням правил, але саме він карає їхнє несанкціоноване порушення. Тому він не зацікавлений в оптимізації регулювання й контролю; для нього важливо не мінімізувати випадки й стимули порушення правил, але створити майданчик торгу навколо їхнього порушення.

У цілому, порушення правил в описуваній системі засуджується й у той же час виправдовується. Поряд з формальною нормою тут існує норма неформальна, узуальна; порушення формальних норм вважається неможливим, але неминучим, загальноприйнятим і пробачливим.

При цьому слід відзначити наступне:

Факти порушення правил у даній системі не замовчуються, але скоріше пропагуються.

Важливим елементом легітимації цього режиму є переконаність членів соціуму, що порушення правил повсюдні;

Оцінка масштабів порушення правил в уявленнях членів соціуму суттєво завищена в порівнянні з реальним станом справ.

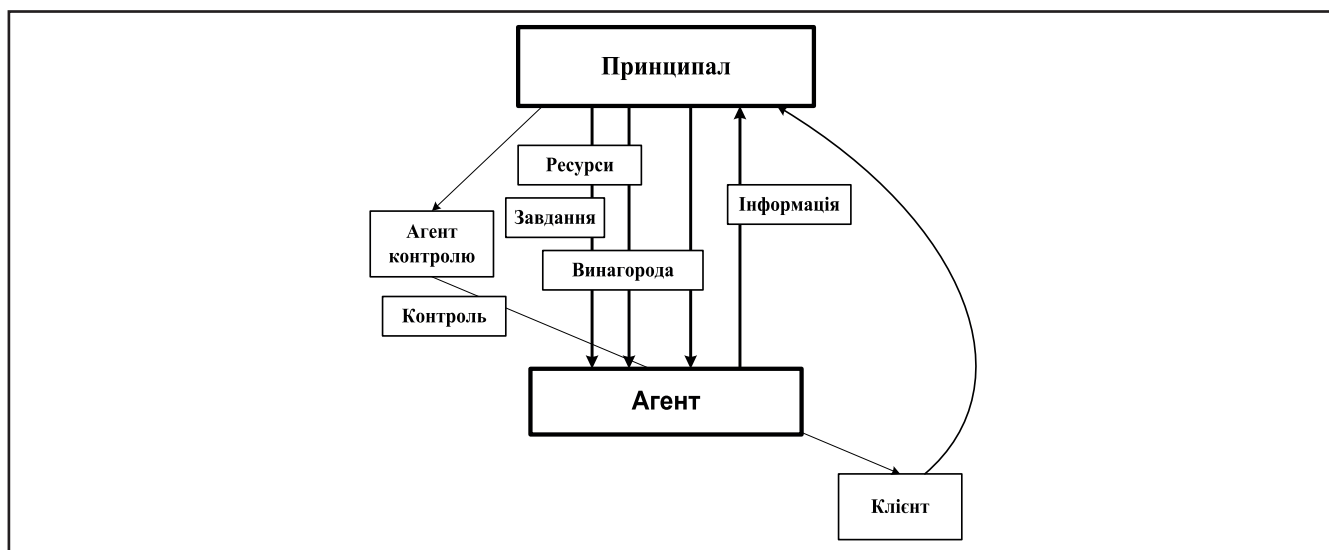
Думка про загальне порушення правил є важливим способом формування суспільних стереотипів і поведінкових норм: у результаті спроби не порушувати

правила або вимагати їхньої зміни виглядають маргінальною або девіантною настановою, марною спробою боротьби із традицією.

Уявлення про тотальність порушення правил — також важливий елемент політичної організації й політичної легітимації порядку, що описується. Завдяки цьому уявленню верхні соціальні поверхи виявляються не протипоставлені нижнім по ознаці корупції (у широкому розумінні), але як би об'єднані з ними в рамках єдиної ієрархії корупційних можливостей. Тому постійні розмови про корупцію, обговорення загальної корупції практично не ведуть до делегітимації встановленої соціальної ієрархії й політичного порядку, але скоріше зміцнюють його й служать, у підсумку, цілям пропаганди й легалізації цього порядку як фактичного й непереборного (у той час як легальний порядок починає розглядатися як надуманий і мнимий).

Саме тому управлінська суть українських заходів у боротьбі з корупцією — перехід до систем управління з сильнішими й ефективнішими зворотними зв'язками. Саме наявність асиметрії у інформаційних потоках наряду з недосконалістю механізму зворотного зв'язку в державному управлінні та державному секторі української економіки є причиною виникнення такого явища як корупція. Визначення, яке буде запропоноване, описує не стільки корупцію «взагалі», скільки корупційну поведінку. Це визначення виникло в рамках теоретичної моделі деяких соціальних відносин, що розроблялася в інституціональній економіці й економічній соціології, а на практиці активно використовувалося при аналізі роботи фірм. Її називають принципал–агентська модель, часто скорочено — агентська модель.

В ідеалі модель, яка представлена на рис. 1, демонструє як причини появи корупції (у наслідок асиметрії

Принципал–агентська модель зі зворотним зв'язком*

* Сатаров Г. Корупція – 1. Беглый взгляд на пейзаж [Електронний ресурс] / Георгий Сатаров – Режим доступу: <http://www.ej.ru/?a=note&id=8208>

інформаційних потоків), так і метод боротьби з цим дуже небезпечним суспільним явищем. Він позначений стрілкою–дугою, що йде від клієнта до принципала. Вона ототожнює інформацію, що може йти від клієнта до принципала. Ця інформація може сприяти зниженню асиметрії інформації й перешкоджати корупції. Правда, для цього потрібний принципал, який зацікавлений у позабюрократичній інформації, і клієнт, що здатен і бажає її надавати. Клієнт тут повинен розглядатися як цивільне суспільство; агент — бюрократія в цілому; дуга зі стрілкою, що веде до принципала — це незалежні ЗМІ, що є частиною цивільного суспільства «за визначенням». А що стосується принципала, то існують два корисні тлумачення. Перше — це верховна влада. У такому варіанті мова йде про взаємодію між верховною владою й суспільством, про готовність влади кооперуватися із цивільним суспільством, зокрема — для протидії корупції. При другому тлумаченні верховний принципал — це саме суспільство.

Ця ситуація не така тривіальна. Вона змушує замислитися про самосвідомість суспільства, про його готовність сприймати себе не тільки як клієнт влади, але і як її принципала. Тут зворотна дуга зі стрілкою на рис. 2 — ні що інше як ця самосвідомість суспільства, готового реально дивитися на себе й на владу, рефлексувати із приводу свого досвіду спілкування із владою й робити з нього висновки. У тому числі — і про необхідність зміни своїх агентів, як і про захист свого права на зміну агентів. Саме таке суспільство здатне брати участь у протидії корупції.

Причиною існування феномена м'яких бюджетних обмежень (у концепції Я. Корнаї) була державна власність; саме тому бюджет змушений був в остаточному підсумку покривати зростаючі витрати підприємств, що були власністю держави. Можна припустити, що становлення й існування режиму м'яких правових обмежень також пов'язане зі специфікою відносин власності, що сформувалися.

Приватна власність має в рамках цієї системи обмежений характер: де-юре вона існує, але суспільного визнання не має. Право власності виглядає для суспільства приватним випадком і результатом використання прав на порушення правил, легалізацією й капіталізацією таких прав. Тому й втрата власності у зв'язку із втратою прав на порушення правил виглядає в очах суспільства цілком легітимною. У результаті, власність у цій системі, з одного боку, управляється як приватна, у тому розумінні, що номінальний власник може привласнювати доходи від розпорядження майном і розпоряджатися ними, але при цьому вона може бути відчужена не тільки в силу виконання якихось контрактних зобов'язань, але й у силу втрати прав на порушення правил.

Очевидно, що функціонування системи, у якій власність управляється як приватна, але в той же час, яка може бути відчужена, вимагає двоїстого правового режиму. З одного боку, необхідно писане право, що забезпечує виконання контрактів у рамках горизонтальних ринкових взаємин, які пов'язані з розпорядженням власністю (кредит, постачання, продаж та ін.), тут розпорядник власності виступає як юридичний власник у взаєминах з контрагентами (стан формального права switch on). З іншого боку, власність є тут елементом системи «вертикальної торгівлі» навколо прав на порушення правил, і в рамках цих взаємин може бути вилучена у номінального власника й повернута в оборот перерозподілу прав на її використання (стан формального права switch off).

Питання, що стоїть перед нами і яке виправдує наше звертання до термінів Я. Корнаї, міститься в наступному: що відбувається з підприємством, якщо м'які бюджетні обмеження відсутні, тобто «запуск» капіталізму, як він представлявся наприкінці 1980-х — початку 1990-х років, здійснений, але при цьому діють м'які правові обмеження, тобто більшість обмежень, що накладаються нормами письмового права, принципово переборні? Наявність жорстких бюджетних обмежень означає, що підприємство не може компенсувати поточний збиток за рахунок субсидій із зовнішніх джерел (точніше: як правило, не може, тому що в режимі м'яких правових обмежень із всіх правил можливі виключення), а виходить, змушено бути включеним у систему горизонтальних ринкових відносин і прагнути до максимізації прибутку. У цьому значенні базове завдання «запуску» капіталізму вирішено. Разом з тим фірма може знижувати за рахунок індивідуальних прав на порушення правил адміністративні й непрямі витрати, одержувати перевагу на ринку й, у результаті, збільшувати свій прибуток стосовно рівня реальної економічної ефективності. Логічно припустити, що адміністративні й непрямі витрати інших фірм будуть залишатися на досить високому рівні, щоб компенсувати прибутки, які не отримуються у зв'язку з «пільгою» першій фірмі (так, наприклад, значна кількість податкових пільг вимагає антиоксидантної базової ставки на рівні вище необхідної, щоб одержати задовільний рівень реальної ставки). Виходить, прибуток інших фірм виявиться нижче можливого при заданому рівні економічної ефективності. Отже, у цій системі, по-перше, прибуток перерозподіляється від одних компаній до інших за рахунок нерівномірного розподілу адміністративних і непрямих витрат, а по-друге, розмір і динаміка прибутку не відображають безпосередньо рівень і динаміку економічної ефективності фірми.

Зворотна стрілка на діаграмі (рис. 1) може мислитися як зовнішній контроль над бюрократією–владою.

Вдумайтеся: мова йде про єдиний спосіб вирішення проблеми неефективності внутрішнього бюрократичного контролю, який призначений для зниження асиметрії інформації й запобігання корупції. Тільки зовнішній контроль – зацікавлений контроль. Тільки верховний принципал – громадяни – є сукупними жертвами корупції, а тому саме вони повинні бути зацікавлені в її приборкуванні. Якщо вони громадяни.

Ми виходимо з того, що корупція – це якийсь індикатор неефективності управління. І коли ми говоримо, що в перехідні періоди вона зростає, це означає, що трансформація інститутів супроводжується збільшенням їхньої неефективності.

Причина полягає в тому, що трансформація інститутів відбувається в рамках традиційної моделі високого модернізму, про яку писав Дж. Скотт [7]. Інакше кажучи, її розглядають як черговий керований проект. Логіка (схематично) така. Є некорумповані, ефективні, заможні країни; їх інститути влаштовані за визначеними правилами.

І є бідні, неефективні, корумповані країни; їхні інститути влаштовані інакше. Різниця інститутів обумовлює і різницю між двома типами країн. Отже, треба запозичити інститути в ефективних державах і перенести їх на ґрунт неефективних. От уже сорок років цей підхід демонструє вкрай низький коефіцієнт корисної дії.

Тут важливо зрозуміти, що в західних країнах ефективні інститути сформувалися не в результаті якогось проекту, а внаслідок природного інституціонального дрейфу. Про це неодноразово писав Ф. фон Хайек, про це, хоча й менш виразно, говорив Д. Норт [3]. Саме головне, що в процесі інституціонального дрейфу інститути виникали не як якісь замкнуті об'єкти зі своїми формальними нормами. Вони одночасно обростали численними сполученнями з іншими інститутами, неформальними практиками, традиціями, особливостями суспільної свідомості й т.д. У результаті ефективність конкретного інституту визначалася не тільки (а найчастіше – не стільки) його формальним інституціональним дизайном, але й зазначеними численними сполученнями.

Висновки

2. Режим м'яких правових обмежень дозволяє створити таку систему, де співіснують дві логіки: ринко-

ва логіка горизонтальних взаємин і одночасно логіка «вертикальної торгівлі», що забезпечує можливість поза ринкового перерозподілу ресурсів і прибутку (рента).

3. Для підприємницьких структур режим м'яких правових обмежень – це тригер, що дозволяє переходити з однієї логіки на іншу. Перша логіка, що припускає як загальне правило, зокрема, принцип жорстких бюджетних обмежень, дозволяє економіці діставати прибуток, друга націлена на позаекономічний перерозподіл цього прибутку.

4. Слід виходити з того, що корупція – це якийсь індикатор неефективності управління. І коли ми говоримо, що в перехідні періоди вона зростає, це означає, що трансформація інститутів супроводжується збільшенням їхньої неефективності.

5. Подолання корупції – це створення реальних умов формування системи економічної безпеки, а значить створення умов, коли ніщо не загрожує кому-небудь або чому-небудь, а навпаки створює ситуацію відсутності повної небезпеки і ефективного соціально-економічного та політичного розвитку країни.

Список використаних джерел

1. Институциональная экономика: [учебник] / под общ. ред. А. Олейника. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с. – (100 лет РЭА им. Г.В.Плеханова)
2. Куликов Л.М. Экономическая теория: [учеб.] / Куликов Л.М. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 432 с.
3. Норд Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норд; пер. с англ. І.Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
4. Публичные услуги и функции государственного управления / Под ред. А.Е. Шаститко. Бюро экономического анализа. – М.: ТЭИС, 2002.
5. Сатаров Г. Коррупция – 1. Беглый взгляд на пейзаж [Электронный ресурс] / Георгий Сатаров. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=8208>
6. Ротбард М. Власть и рынок: государство и экономика / Мюррей Ротбард; пер. с англ. Б.С. Пинскера под ред. Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2010. – XII + 418 с. (Серия «Австрийская школа». Вып. 22)
7. Скотт Дж. Благими намерениями государства. М.: Университетская книга, 2005.
8. Ясин Е. Модернизация и общество / Ясин Е. // Вопросы экономики. – 2007. – №5. – С. 4–29.